

KABA

7

ADAŊKARE BE
KAWƆRO NE
DAŊKARE BE
KEJUNKPAR
(KEWURAJI)

ADAŊKARE BE KAWɔRɔ Nɛ DAŊKARE BE KEJUNKPAR (KEWURAJI)

Daŋkare be Kejunkpar (Kewuraji)

KASOTOFUTI

Kaba ere bee futi fobe kusoe nna ta n laŋɛ Ghana be efuliso be daŋkare be kejunkpar be kapɔr. Ku bee buwito baasa monɛ bu wɔ daŋkare be kejunkpar be kapɔr to nɛ bumobe atunɔ nna. Kaba ere bee sha kesa fo kenye nɛ kepinto ta n laŋɛ fobe daŋkare to be kejunkpar be kapɔrto be kabaso nna. Feeŋ pin daŋkare be bejunkparpo be ashuŋ nɛ bumobe ashuŋ na be atunɔ ta n laŋɛ fobe kadeto be baasa be kebawɔtɔ lɛla nɛ nkilgi be kabaso.

Ta nɛ kumu ere a fo ekar, feeŋ tiŋ

- i. Migeto daŋkare be kejunkpar (kewuraji) be kapɔrto (etuto, kanaŋ be enimu, kabuna be enimu).
- ii Migeto daŋkare be kejunkpar (kewuraji) be kapɔrto (ewura, bewurbi, begboŋipo nɛ bedamta).

Alakal Tenini

- Etuto ela kanaŋ monɛ ku la enyen nɛ mobe eche nɛ mbia be kanaŋ be enimu(kumu), (kakpa nɛ kanaŋ na be etuto na be kenana be kebor so nna na.
- Kanaŋ monɛ ku be eche be kenana be kebor so bre, eche(enio) beeŋ tiŋ a la kanaŋ na be enimu(kumu).
- Mboŋ ko bre, kabuna be benimu la daŋkare be efuli be bewura nna nɛ benimu bee lara bumo a china ndoŋ.

DAŃKARE BE KEJUNKPAR (KEWURAJI) BE KAPƆR

Migeto daɔkare be kejunkpar (kewuraji) be kapɔrto (etuto, kanaɔ be enimu, kabuna be enimu).

Daɔkare be kejunkpar

Daɔkare be kejunkpar la kejunkpar be katuɔ ko nna nɛ bu kɔ dra be kenyasheɔ nɛ abar be kechetɔ be ekpaana a shuɔ. Daɔkare be kejunkpar monɛ ku wɔ Ghana be ndeana to kɔ kebeso-kebeso be kapɔr lɛla nna. Ngbar/yiri kike nɛ bumobe kapɔr nna ama mboɔ damta be kapɔr bee duli abar nna.

Kanaɔ to be Kejunkpar be kapɔr

Ashi Ghana to, kanaɔ beɛɔ tiɔ a la kanaɔ tutiya nɛ ku kɔ etuto, enio nɛ mbia nawule nko kanaɔ gboɔ nɛ ku la kanaɔ tutiya na nɛ beniopibiana fane benana, bewɔpa, betana/beniokar/beniogboɔ, bechɛlpo nɛ bedamta. Kede anyebe mferɔ to, daɔkare be kejunkpar be kapɔr ashi kanaɔ to kɔ *etuto, kanaɔ be enimu, kabuna be enimu, bewura, bewurabi, begboɔipo nɛ bewura tɔgmase*, nɛ bumo nɛ bu ka.

Kushuɔ

Nuso ela fo kadeto be daɔkare be kejunkpar be kapɔr? Wane e naa junkpar fobe kanaɔ tutiya? Wane e naa junkpar fobe kanaɔ buwitoso? Fo daɔkare kabuna so aa?

Kebeso-kebeso be shabɔrɛ la shabɔrɛ monɛ ku bee ɔini kanane katuɔ be kapɔrto du nna. Ku bee ɔini benimu nɛ bumobe beyaasepo be kanane bu be abar so nna.

Daɔkare be kejunkpar be kabaso ashi epe, kebeso-kebeso be shabɔrɛ beɛɔ ba du fane kede;

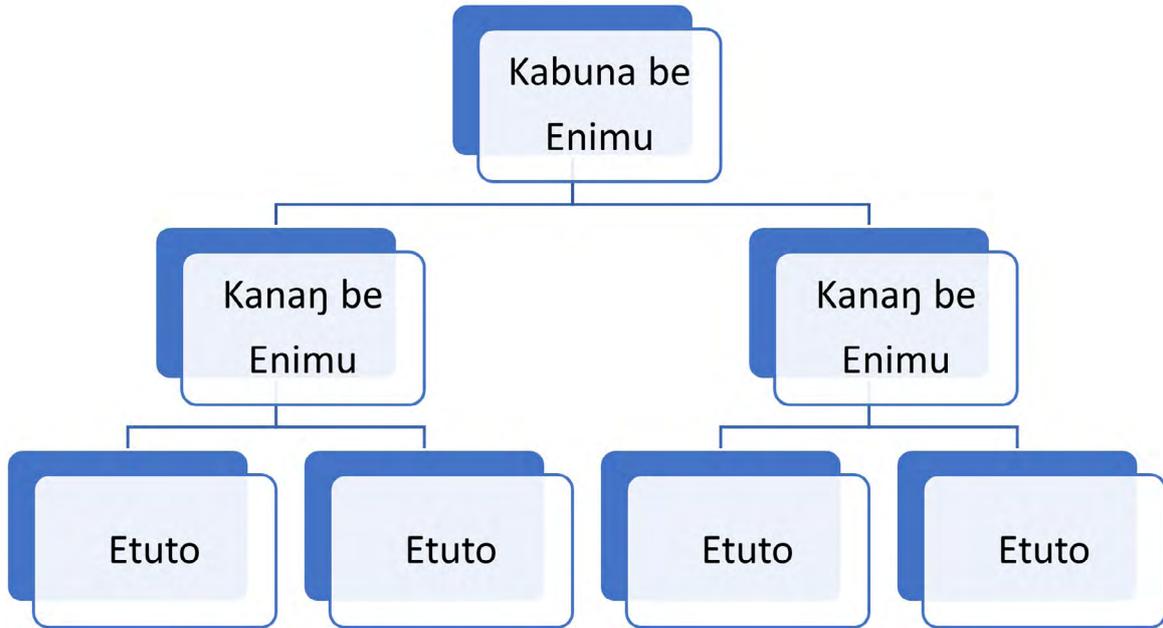

Fig7.1: Kebeŋso-kebeŋso be shabore aŋŋo:

1. Kabuna be enimu:

Kabuna la baasa ne bu ko kenana koŋwule nna nko bumo ne kakil bra bumo abarso. Bu la nnaŋ be katuŋ nna ne bu ko kenanafofo koŋwule n saa ko enimu koŋwule ne ketere koŋwule. Adabi nko lakal koŋwule e na bra bumo abarso. Esa ne baasa ere bee lara fane e junkpar bumo ne ba tere **kabuna be enimu**. Ashi adankare ko to, kabuna na to be nnaŋ wurbi na be benimu e na kaa chala a lara kabuna be enimu. Beko male kenimu so ne ku bee be so.

2. Kanaŋ be benimu:

Kanaŋ be enimu ela esa ne bu lara fane e junkpar kanaŋ na. Bumobe kushuŋ ela kanaŋ na be kekuŋ ne kumobe kadigal be yulwe be kafin. Adaga bu ka ko kejunkpar be adabi ko. Saŋe damta, enyen ne baa lara ne e bee junkpar kanaŋ.

3. Etuto

Etuto ela kanaŋ tutiya mone kumobe baasa la mo gbagba, mobe eche/beche ne mbia be enimu/kumu. Etuto e naa keni kanaŋ na be asheŋtirso so.

Kushuŋ

Kebeŋso-kebeŋso be kabaso, kabuna be enimu, kanaŋ be enimu ne etuto be emo e ko eleŋ achɔ mo barkasa? Delgeso kumo gberɛ ashɛ daŋkare be kejunkpar be kabaso.

Daŋkare be kejunkpar be kapɔr be tunɔ/ashuŋ

1. Kanaŋ be enimu

Ade la kabuna be enimu be ashuŋ ko nna:

- a. Mo ela kabuna na be demujipo.
- b. Mo e naa kuŋ kabuna na be adrashɛŋ.
- c. Mo e naa kata kabuna na be adaŋkareshɛŋ.
- d. Mo e naa kuŋ kabuna na be adaŋkaresawule.
- e. Mo e naa keniso nɛ mbifolbi mone baa daŋ na bee bunyaŋ kanaŋ na be ataada.

2. Kanaŋ be kumu/enimu

Kanaŋ be enimu bee shuŋ ashuŋ damta nɛ amobe ako la:

- a. E bee kuŋ kanaŋ na ashi kprekpre nko tɔrɔ to.
- b. E bee chɛto a bra kanaŋ na be nkilgi nko kebawɔto lɛla.
- c. A chɛto nɛ kayurwushi bee wɔ kanaŋ to.
- d. E bee keni kanaŋ be kapite so fane kasawule, alaŋ nɛ adamta.
- e. E bee yulwe lanto nawule nko lantoebi nɛ kowoebi be kɔnɔgberge.
- f. A junkpar a yili kanaŋ na be eyilikpa ashi efuli na be ademu to.
- g. E bee sa kanaŋebi na lakal nɛ kashɛŋnyi.
- h. E bee yili kanaŋ na be ayato a pɛ nkre kpra.

3. Etuto

Ashuŋ damta nɛ etuto bee shuŋ ashi kanaŋ to. Amobe ako ela:

- a. E bee nase mbra nna n saa shine a bee shuŋ.
- b. Mo e naa kuŋ kanaŋ na nɛ baasa/ashɛŋ lubi.
- c. E bee bra kanaŋ to be ndaŋ nɛ eleŋ nna.
- d. E bee shuŋ fane eŋinipo nna.
- e. Mo e naa fin kanaŋ na be asheŋtirso a sa bumo.

Kushuŋ 7.1

Buwito kabuna be enimu be ashuŋ kpra fane asa. Chige fobe atuwebi to n sa fo barkasa.

Kushuŋ 7.2

Migetɔ daŋkare be kejunkpar be kapoꝛ aŋi fobe kadeto n shin buwito kumobe tuno.

Kushuŋ 7.3

Kii kanaŋ be enimu n yulwe koŋogberge nɛ ku wo fobe kanaŋ be baasa anyo be kefiɛto nkpal eko ka ji mo barkasa be kuko so. Buko beɛŋ yili baasa anyo mone baa bile na be ayato. Shine fobe lakal e baa wo kanaŋ be enimu be ashuŋ kpɛra na so.

Kushuŋ 7.4

Aŋi fobe lakal to, fo tama fane daŋkare be kejunkpar be kapoꝛto na kraa ko tuno aa? Woꝛo ania n tiŋ n ŋini kusɔ mo so nɛ fo sa loŋ be lakal na.

Daŋkare be Kejunkpar(Kewuraji) be Kapoꝛto

Daŋkare be kejunkpar(kewuraji) be kapoꝛto beɛ beso le nna;

1. Ewuragboŋ
2. Bewurbi/kefiɛto be ewura
3. Bewurche
4. Begboŋipo

N naŋ ta n tii ade so, anyeeŋ tiŋ naa ko daŋkare be benimu fane mboŋwuranimusɔ, kasaawura, nterewura, kabuna be benimu, kanaŋ be benimu, nɛ bedamta.

1. Ewurgboŋ

Bewurgboŋ ela ngbar/ayiri be bejunkparpo. Bumo ela daŋkare be efuliso be bejunkparpo nimuso. Baa ji kewura ere be kapitɛ nna aŋi etuto be kabaso Ngbanya be efuliso ama Ghana be mboŋ ko bre, enio be kabaso nɛ baa ji kumo. Ewurgboŋ kike ko kanane baa tere mo nna. Ngbanya be ewurgboŋ nɛ baa tere Yagboŋwura, Nwoŋ peya ela Yaa-Naa, Mboŋ peya ela Osagyefuo, Mbotoo peya ela Fiaga.

Bewuragboŋ be ashuŋ ela:

- a. Mo e naa junkpar daŋkare be efuli mone ku ko nde damta.

- b. Mo e naa junkpar nsher ne adankare be ashun potana.
- c. Mo e naa keni dankare be efuli na be kasawule so.
- d. Mo e naa ji efuli na so be ademu.
- e. Mo e naa sa mbra ne kayewushi efuli na so.
- f. E bee leŋ nkilgi ne anishito be keyo be asheŋ to nna ashi efuli na so.
- g. E bee keniso nna ne kayewushi ne konokonwule wo mobe baasa to.
- h. E bee yili efuli na be ayato nna a bar konokonwule ne kayewushi.

2. Bewurbi/Kefiɛto/kade be bewura

Bewurbi la ewurgbon be kamantoebi/beyasepo nna. Bu ko bumobe nde be eleŋ nna. Kebeso kebeso ne ba ji kewura be kapite ashi kabuna to.

Bewurbi be ashun ela:

- a. Mo e naa yili ewurgbon be ayato ne e baa man woto.
- b. Mo e naa kuŋ mobe efuli ne ashenlubi.
- c. Mo ela efuli na kike be demujipo nimuso
- d. A cheto ne kayurwushi bee wo mobe efuli so.
- e. Mo e naa lone mobe nwol na be adankare.

3. Bewurche

Bewurche na ela efuli na so be beche be ademansheŋ be bejunkparpo ne kanaŋ be elerkpa be kenyiwuraana. Bumo e naa keni beche kike be kebawoto lela so kade na to. Mbon mone bumobe kapiteji la enio pe be kabaso na, bewurche na e ko lalaluwe be kamalga ta n lone esa mone e been tin n kii ewura kanaŋ ka lara mo be kaman. Baŋ tin lara bumobe beyasepo ne bu baa shun a sa bumo.

Bewurche be ashun:

- a. Baa cheto nna a shun ashun mone bewura bee shun dankare be kejunkpar be kabaso.
- b. Bumo ela efuli na so be beche be ademujipo.
- c. Bumo e naa keni beche be aso mone adaga bumo so.
- d. Bumo e naa kata n saa pol efuli na so be nnaŋ be elerkpa.

4. Begboŋipo

Egboŋipo la esa nko baasa mone bu ko kechetogboŋ a junkpar nɛ kewurji be kebeso beso, ama bumo gbagba maŋ la bewurjipo. Bumo e naa chala a migeto a lara esa mone e bee naŋ kii ewura mone e beso.

Begboŋipo be ashuŋ:

- a. Kelara ewura mone e beso.
- b. Bumo e naa loŋe ewura mone e wu be keli.
- c. Bumo e naa gboŋi ewura mone e wɔrɔ gala.
- d. Bumo e naa ta ewura pupɔr na a ŋini benimu nɛ baasa na kike.
- e. Bumo e naa sa ewura lakal.

Kushuŋ 7.5

1. Ta fo gbagba be mmalgaba n ŋini baasa mone bu la daŋkare be bejunkparpo ere. Chige fobe atuwebi to n sa fo braana:
 - a. Ewura
 - b. Ewurabi
 - c. Begboŋipo

Kushuŋ 7.6

Peshe amfoni mone ku wo kaseto ere nene n shin tuwe mbishi mone a beso na:

Fig. 7.2: Ewura nɛ beyaasepo ashi nsher to

1. Delge ewurgboƙo na be echinakpa na so ashi amfoni na to.
2. Tii aso anyo mone a shine ewurgboƙo na ko nsher na to be baasa potana na to.

Kushun 7.7

Abaya ko bee nite fane dankare be kejunkpar la kejunkpar mone kumobe saƙe choƙo nna. Ta n ya fo nuso ne fo shuliso n sa kamalga ere? Ta fobe kamoroji n nase n shin buwi fobe lakal to.

KEPALTO BE MBISHI

1. Wane ela fobe kanaŋ tutiya be enimu?
2. Dini ashuŋ anyo mone fo daa tama fo tuto ka bee shuŋ nɛ a maŋ wo kawol ere to.
3. Kraŋ kaseto be kebaya ere n shin chaŋ fobe kadeto be daŋkare be kejunkpar be kebeso-kebeso be shabore (ewurgboŋ, ewura, bewurbi, begboŋipo). Ta amo nɛ fo wu fo ka kraŋ daŋkare be kejunkpar be kapoꝛ na n shuŋ ashi lanto.

Kebyaya A

Ghanaebi be daŋkare be kejunkpar be kapoꝛ

Poɛ nɛ bu fara kenyishi keshilbi n lara bejunkparpo, daŋkare be kejunkpar(kewuraji) daa wo Ghana be ndeana to nna. Le be kejunkpar ere daŋ chambɔ bewura nɛ benimu be kebeso-kebeso be kabaso nna. Ashi anyebe nde to, ewura e naa junkpar kade na nɛ mobe beyaasepo nɛ begboŋipo e che mo to n kre nkre n sa kade na. Baa lara benimu ere nna nkpal bumobe kanyiasheŋ, lakal nɛ kanane bu cher so. Fo baŋ nde ere so, daŋkare be efuli na kike be ejunkparpo ela ewurgboŋ na nɛ e bee keni nde damta na so a kuŋ koŋogberge. Baasa mone baa sa ewurgboŋ ere lakal ela bewurbi be katuŋ nɛ e maa foe ekpa. Ewurgboŋ na e wo eleŋ be kebeso-kebeso na be esoso. Mo e ko eleŋ a cho ekama daŋkare be efuli na kike so. Daŋkare be kejunkpar bee leŋ kechala n kre nkre, kebunyaŋ benimu nɛ efuli na kike be koŋokoŋwule to nna.

4. Dinito daŋkare be kejunkpar be kapoꝛ be ashuŋ asa nɛ amobe tuno n sa efuli na.

KEKRAŊ N TIISO

- Banggol, A.M. (2017). *Roles of traditional authority leaders: In taking towns to rural peoples in the republic of South Sudan*. Africa World Books Pty Limited.
- Larbi, P.A. K. (2022). *The trajectory of traditional authority in contemporary governance; The Ghanaian experience*. DOI: [10.47772/IJRISS.2022.6505](https://doi.org/10.47772/IJRISS.2022.6505)

MMALGABA NƐ AMOBE AFIITO

1. **Ngbar be apɔrsobi:** Keta ketankargasobi, adulwesobi, keyilinsa malga nɛ adelgeso a lara alakal na nene a sa bekraŋpo/benupo
2. **Daŋkare be kejunkpar:** Ela kanane fee keni fobe efuli so
3. Etuto pe be kapite: Kede ela kapite mone fee ji ashi etuto be kabaso.
4. **Daŋkare be kegbenfu/efuli:** Kede ela kenanasawule mone daŋkare be enimu bee keni so.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

List of Translators

Name	Institution
Akuro JohnPaul	Salaga Senior High School
Issahaku Yatasu	Buipe Technical Institute

GILLBT Support Team

1. Peter Wangara Amoak
2. Ernest Nniakyire
3. Mark Dundaa
4. Gilbert Konlan
5. Richmond Barnes